

РОЗДІЛ III ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ

Солдатенко В. Ф.

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОГО КОНФЛІКТУ МІЖ КЕРІВНИЦТВОМ УСРР І РСФРР

In the article could the work to introduce the reasons, to characterize events, to analyse the content, to show the roots and the results about first conflict, which was in string 1918 in relations between Ukrainian Socialistic Soviet Republic and Russian Soviet Federal Socialist Republic. The main interest is in a definition individual factor, which was the main in this historical events.

Перше серйозне напруження, що набрало конфліктних між-державних обрисів, у стосунках між Українською соціалістичною радянською республікою і Російською соціалістичною федеративною радянською республікою, припадає на весну 1918 р.

18 лютого розпочався воєнний похід в Україну 20 німецьких і австро-угорських дивізій. Його юридичною підставою стало офіційне запрошення Центральною Радою, представники якої 27 січня підписали Брестський договір, новопридбаних союзників для наведення «ладу і порядку». Виконання цього завдання означало витіснення з території України органів радянської влади, ліквідацію більшовицьких організацій, розгром червоноармійських частин.

Природно, радянський уряд України — Народний Секретаріат змушений був вдатися до низки термінових заходів, які мали на меті протидію планам своїх політичних суперників.

Довелося ще один раз переглянути функції народних секретарів, знову скоригувати структуру уряду. За таких обставин 4 березня 1918 року ЦВК Рад України призначає М. Скрипника Головою Народного Секретаріату та народним секретарем закордонних справ¹ (до цього він був секретарем торгівлі й промисловості).

Від ясного, чіткого уявлення новообраного голови уряду про ситуацію, в якій перебувала тогочасна Україна, від глибини усвідомлення її статусу у стосунках як з іншими національно-державними утвореннями колишньої імперії, так і зі своїми західними

сусідами, багато в чому залежала політика, лінія поведінки Народного Секретаріату.

В день свого призначення на вищу урядову посаду М. Скрипник направив нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталіну телеграму про становище в Україні. На той час голові радянського уряду України ще не було відомо про підписання Радянською Росією Брестського миру. Як інтернаціоналіст Микола Олексійович висловлювався за підписання такої угоди заради збереження завоювань революції.

«Ваша телеграма, — писав М. Скрипник, — змушує припускати, що у зв'язку з пунктом четвертим мирного договору Раднарком змушений розглядати Україну як таку, що перебуває поза Федерацією і лише в дружній угоді. Чи так це? Якщо так, скажіть певно, якщо не так, то як саме дивиться Раднарком. Це дуже важливо знати, тому що цим визначається досить багато чого, бо, як Вам відомо, ми досі продовжуємо стояти на ґрунті федерації, якщо необхідність рятування революції не змусить стати на іншу позицію Вас. І моя особиста думка: зараз треба відстояти базу для соціалістичної революції хоч би лише на відомій території, якщо це лише можливо. Тому, на мою думку, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету щодо України, а насамперед, інтересами дальшого розвитку соціальної революції. Повторяю, це моя особиста думка і мені самому, як працюючому тут, боляче передчувати можливість вашого формального нейтралітету, але нехай визначає не це, а інтереси загальносоціалістичної боротьби»².

М. Скрипник, інші більшовики, що входили до ЦВК Рад України, народного Секретаріату, спрямовуючи боротьбу мас проти австро-німецької навали, водночас провели роботу з підготовки II Всеукраїнського з'їзду Рад (17–19 березня 1918 року), на який винесли найживотрепетніші питання тогочасного становища республіки.

Голова уряду виступив на з'їзді з привітанням, промовами про поточний та політичний момент.

Хоч більшовики й не мали переваги на з'їзді (вони становили другу за чисельністю фракцію: на початок з'їзду лівих есерів було 414, а більшовиків — 401), спираючись на ліві елементи з інших партій (крім лівих есерів — ліві українські соціал-демократи, максималісти), вони домоглися проведення своєї лінії, своїх рішень.

Більшість делегатів Всеукраїнського з'їзду після наполегливої боротьби підтримали курс VII з'їзду РКП(б) на мирний перепочинок

і згодилися з Брестським миром. Зважаючи на умови останнього, які розривали зв'язок України з Росією, з'їзд оголосив Україну незалежною радянською республікою і заявив, що, по суті, взаємини братніх республік залишаються попередніми.

Для інформації про рішення з'їзду, а також для досягнення домовленості про форму взаємостосунків між РСФРР і Радянською Україною у зв'язку з підписанням Брестського миру і австро-німецькою окупацією України 26 березня 1918 року було ухвалено направити до Москви Надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України і Народного Секретаріату³. У спеціальному мандаті значилося: «Іменем Української робітничо-селянської Республіки.

Робітничо-Селянський уряд України — Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів та Народний Секретаріат Української Народної Республіки уповноважує Надзвичайне Повноважне Посольство декларувати самостійність Української Совітської Федеративної Республіки перед Урядом Російської Совітської Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Совітськими Федераціями — Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне посольство складається з Голови Народного Секретаріату, Народного Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексійовича Скрипника, народного Секретаря Внутрішніх Справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народного Секретаря Освіти і Міжнародних Справ Миколи Явтуховича Врублевського. Вищезазначені члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори, обов'язкові для держави Української»⁴.

Слова в мандаті звучать досить гучно, навіть урочисто. Та в житті все було не лише значно прозаїчніше, а й часто просто безпорадніше.

Чимало зусиль коштувало, зокрема, документально оформити той самий мандат. За умов поспішної евакуації неможливо було відразу знайти голову ВУЦВК В. Затонського, потім печатку вищого органу державної влади УСРР, з приводу чого М. Скрипник і Г. Лапчинський (тоді тимчасово виконував обов'язки головного писаря Народного Секретаріату) затіяли безрезультатне листування⁵. Комендант Таганрога, де врешті опинилося вище керівництво Радянської України, не мав можливості знайти для повноважного

посольства потяга і певний час погоджував з Народним Комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антоновим-Овсієнком питання про те, щоб причепити вагон з високими урядовцями до товарного поїзда та негласно оглянути їхній багаж, зірвав екстренний від'їзд до Москви⁶. Не мали практичного наслідку і звертання М. Скрипника, його товаришів до різних відомств у Москві з проханнями прискорити їхнєй проїзд територією РСФРР. Годинами посольство УСРР чекало на станціях okazії і врешті згоджувалось їхати, коли вагон таки чіпляли до товарних ешелонів⁷.

Звичайно, все це не додавало ентузіазму, певною мірою дратувало, однак не кидало високих посланців у відчай. Прибувши до Москви, М. Скрипник відразу ж підготував статтю «Новий стан революції на Україні», у якій зробив спробу дати більш повну і точну інформацію про події в республіці, які часто висвітлювались невірно російською пресою. У статті йшлося про розстановку сил, настрої мас, ставлення до Брестського миру, взаємини з лівими есерами, про перспективи революційної боротьби. Спеціально виділявся розділ «Мета приїзду до Москви», у якому говорилося: «Нас послав Центральний Виконавчий Комітет українських Рад і Народний Секретаріат, щоб офіційно заявити перед Радою Народних Комісарів і Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом про проголошення другим Всеукраїнським з'їздом Рад незалежності України.

Далі, ми приїхали як посольство від незалежної держави, щоб заявити, що наше ставлення до Російської Федерації буде цілком приятельським.

Ми добре розуміємо, що в даний момент Радянська влада Росії не може нам прийти на допомогу, але ми сподіваємося на свої власні сили, що зростають з кожним днем, тому що маси все більше розуміють, що їх порятунок — в закріпленні й посиленні на Україні Радянської влади»⁸.

1 квітня 1918 року Микола Олексійович виступив на засіданні ВЦВК РСФРР. Розповівши про тяжке становище в республіці, про опір мас окупантам та їхнім спільникам, глава Надзвичайного Посольства зупинився на рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад: «Весь український з'їзд визнав, що нав'язаний Австро-Німеччиною Російській Федерації мирний договір формально розривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною. Ми, товариші, завжди були прихильниками об'єднання

всіх трудящих мас, всього робітничого класу, всього найбіднішого класу в єдину силу, що бореться проти єдиного ворога — світового капіталу, і ми завжди боролися проти того, щоб які-небудь шовіністичні спонуки відокремлювали Україну від усєї Радянської Федерації, але зараз цілі боротьби, що однаково стоять перед нами і перед вами, змушують нас визнати, що цей нав'язаний Німеччиною (Російській) Федерації мирний договір формально підриває федеративні узи і український революційний народ стає самостійною Радянською республікою. Звичайно, по суті об'єднання обох республік залишається попереднім. Ми впевнені, з'їзд цей заявить гучноголосо у своїй резолюції, ми впевнені, що в подальшій боротьбі трудящих мас федеративний зв'язок буде відновлений і всі радянські республіки об'єднуються в єдину світову соціалістичну республіку»⁹.

З квітня на засіданні Раднаркому члени Надзвичайного Посольства виголосили декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Радянською Росією і проголошення України самостійною республікою. У декларації говорилося, що український народ не скориться окупації і продовжуватиме боротьбу проти австро-німецьких загарбників і внутрішньої контрреволюції, за відновлення влади Рад на Україні і братніх зв'язків з Радянською Росією. Раднарком РСФРР взяв декларацію до відома і в спеціальній резолюції (автор Г. Чичерін) висловив «своє захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які в даний час є одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції»¹⁰.

Добре відомо, що міжнародні відносини, дипломатична практика завжди мали і мають не лише парадний, показний бік. За офіційним фасадом часто ховаються й чималі суперечності, проблеми, які часом набирають досить гострих форм, вимагають чималих зусиль для погодження, супроводжуються ускладненням особистісних стосунків тощо. Не обійшлося без прикростей і в даному разі.

Паралельно з гучними деклараціями дедалі виявлялись конфліктні, у чомусь навіть скандальні тенденції у відносинах між посадовими особами УСРР і РСФРР. Ішлося про те, що, евакуюючись з України, Народний Секретаріат вивозив певний обсяг цінностей, і ще до прибуття Надзвичайного Посольства до Москви — уповноважені урядом особи почали здавати цінні папери, готівку, коштовні речі до Державного банку Росії, інших установ столиці РСФРР. Однак, першого ж дня перебування в Москві

М. Скрипник, його колеги зрозуміли, що практичного доступу до надбань України вони надалі не матимуть. Виникали проблеми і щодо долі банківських кредитних білетів, випущених свого часу Центральною Радою. Адже підписаний РСФРР Брестський мир можна було витлумачити і таким чином, що використання згаданих цінних паперів у фінансових операціях РСФРР сприймалось би як опосередкована недружня акція щодо України, тобто як порушення взятих на себе Росією зобов'язань.

Тому уже 1 квітня 1918 року М. Скрипник власноручно написав три офіційних документа про необхідність припинення здачі цінностей, привезених з Катеринослава, і повернення їх, як і тих, що вже були прийняті Московською конторою держбанку, до Таганрога, в розпорядження Народного Секретаріату України¹¹. Тоді ж було покладено початок інтенсивному листуванню записками з Й. Сталіним, Г. Чичеріним, Л. Караханом (членом колегії закордонних справ РСФРР), однак московські урядові чиновники не хотіли приймати представників України, під різними приводами зволікали із розв'язанням питань, які ставила українська сторона¹².

Аргументи, які висували російські службовці, буцімто катеринославські цінності зараховуються як відшкодування виділених раніше Радянській Україні кредитів, М. Скрипник, його колеги вважали безпідставними. Тому відповідальним особам, що супроводжували цінності з України, було віддано розпорядження припинити їхню здачу в банки Москви і під охороною повернути до Таганрога¹³. А у відповідному зверненні до РНК поряд з неодмінними для такого роду документів дипломатичними атрибутами (запевненнями в повазі, приязні і т. ін.) містився і досить різкий елемент про незмінність позицій щодо повернення зданих цінностей і про те, що дане прохання не означає «нашого примирення з неприпустимим затягуванням загального повернення Народному Секретаріату всіх евакуйованих цінностей»¹⁴.

Тоді ж було підготовлено дорученням на ім'я члена посольства народного секретаря М. Врублевського «одержати від уряду Російської Федерації цінності, евакуйовані з України, повністю або частково»¹⁵.

Останній з виявлених документів щодо порушеного питання датований 6 квітня 1918 року. Це ще одне звернення до уряду Російської Федерації за підписом Голови Народного Секретаріату Української Радянської Республіки і ряду народних секретарів. В ньому сконцентровано сутність колізії, що набрала на той час

досить непривабливого вигляду: «Через наступ німецьких військ, цінності, які знаходяться у розпорядженні Народного Секретаріату Української Радянської Республіки були евакуйовані в різні відділення Державного банку (в Москву, Самару, Саратов, а також у Нижній Новгород і Воронеж). Цінності ці були евакуйовані з Києва, Полтави, Катеринослава, Харкова та інших міст України. В числі цінностей знаходяться: кредитні білети, випущені Центральною Радою, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання і векселя, кредитні білети і т. д. Здані вони були в Державний банк під самими різними формами: як такі, що перебувають в розпорядженні Народного Секретаріату чи Центр. Вик. Ком., чи окремих рад України, чи навіть просто як евакуйовані з відділень Держ. банку на Україні.

Через наступні переговори Ради Народних Комісарів з Центральною Радою ці цінності, що є надбанням трудящих мас України і тимчасово знаходяться на збереженні в Держ. Банку Російської Федерації, можуть стати предметом зазіхань контрреволюційної Ради; тоді як вони потрібні для справи боротьби українських трудящих мас. Зокрема, т. зв. карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою: втратити свою цінність.

Через те просимо Раду Народних Комісарів Російської Федерації зробити загальне розпорядження про негайну видачу Народному Секретаріату Радянської Української Республіки цінностей, евакуйованих з України в Росію»¹⁶.

З відтворюваною ситуацією переплелася подія, яка, з одного боку, висвітлила справжнє ставлення тодішнього наркома у справах національностей, а згодом вищого керівника партії і держави Й. Сталіна до України, її суверенності, її повноважних представників, а з другого, чимало визначила у його майбутніх особистих стосунках з одним із найталановитіших діячів України тих років — М. Скрипником.

4 квітня 1918 року Голова ЦВК Рад України В. Затонський мав розмову по прямому проводу з Й. Сталіним¹⁷. Пізніше він намагався доводити, що розмова носила приватний характер і мала на меті просто передати М. Скрипнику, з яким, начебто, не було можливості зв'язатись, найновітнішу інформацію про події в районі Ростова — Таганрога, про настрої партійних, радянських, військових працівників, наміри активізувати спільну боротьбу щодо відсічі австро-німецьким окупантам, плани вдатись з цією метою до низки організаційно-технічних і воєнних заходів¹⁸.

Не виключено, що В. Затонський свідомо використав такий «дипломатичний хід» для зондажу однієї з найвпливовіших посадових осіб в РСФРР (якій у питаннях політики в національних регіонах беззастережно довіряв В. Ленін) щодо обраної лінії поведінки, уже здійснюваних, хоч і не санкціонованих кроків. Хотів того В. Затонський чи ні, однак він спровокував Й. Сталіна, стурбованого можливим втягуванням Дону — однієї з областей РСФРР у боротьбу проти німців як можливого приводу для зриву Брестського миру, на рішучий, категоричний осуд дій українського радянського керівництва. З притаманною йому прямолінійністю Й. Сталін грубо обізвав Голову ВУЦВК і роздратовано заявив: «Ми тут всі думаємо, що ЦВК Ук. повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить грати в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру. Прохаю передати копію цієї записки Надзвичайному Комітету (так в тексті, можливо — польству — В.С.), Донському Ревкому і ЦВК Нарком Сталін»¹⁹.

Звичайно, така, можливо, за великим рахунком, у чомусь і зрозуміла реакція, висловлена у зовсім неприпустимій для діяча високого державного масштабу формі викликала природне обурення представників Української Соціалістичної Радянської Республіки. Надзвичайне Посольство терміново підготувало заяву урядові Російської Радянської Федерації. Її підписали Голова Народного Секретаріату М. Скрипник, інші народні секретарі. «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна, — говорилося у документі. — Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, але волю трудящих мас України, яка виразилась у постанові II-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні зробленому наркомом Сталіним, спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і не допустимі з боку представника сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації і зривається радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хто-небудь наслідують назвати боротьбу української трудящої маси «грою», «яку» час припинити, то самі маси України, що ведуть боротьбу, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть із зайнятих германцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружне ставлення, до якого зобов'язався

Рад. Нар. Комісарів Російської Федерації щодо Української Республіки вимагають недопущення заяв, які спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і прямо сприяють ворогам українських трудящих мас»²⁰.

Далі Повноважне Представництво України спробувало довести, що його діяльність жодною мірою не може кваліфікуватись такою, що суперечить Брестській угоді і може спричинитися до конфлікту між РСФРР і Німеччиною. «Окремі групи і частини Російської Федерації, які від неї відколюються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці (мова, звісно, про радянську УНР — В. С.) створення «Південної Радянської Федерації». Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною радою трудящі маси місцевостей, на які чинить замаху ця Центральна рада, але ніскільки не має намірів втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини»²¹.

Автори документа торкнулися і питання, яке навряд чи на той час мало однозначне тлумачення — про належність частини Області Війська Донського — а саме Таганрозької округи — Україні: «Відносно вимог наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати — до Російської чи Української»²².

Надзвичайне Повноважне Посольство висловило прохання до уряду РСФРР «зробити належне роз'яснення щодо виступу наркома Сталіна і тим відвернути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть відбитись на боротьбі трудящих мас України за соціалізм»²³.

Як було вичерпано конфлікт, достеменно не відомо. Оскільки з боку української делегації нарікань з цього приводу більше не було, очевидно, В. Леніну, як і завжди, вистачило дипломатичного і політичного хисту, щоб примусити Й. Сталіна зняти напругу.

Та навряд чи до цього моменту більше подумки не звертались і Й. Сталін, і М. Скрипник. І можна допустити, що осадок, який залишила ця історія в пам'яті обох, не раз позначався на їхніх позиціях щодо складних аспектів розв'язання різних проблем, а також і на їхніх особистих стосунках.

Доречно згадати, що в період дискусії про принципи утворення Союзу РСР Й. Сталін вдався до тієї ж лексики, якою він користувався під час вищезгаданого конфлікту. Зокрема, у листі Й. Ста-

ліна В. Леніну від 22 вересня 1922 р. автор відомого плану «автономізації» знову звертався до позиції керівництва Компартії України і зазначав: «...За чотири роки громадянської війни, коли ми через інтервенцію змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, поза своєю волею, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності у всіх сенсах і розцінюють втручання Цека РКП, як обман і лицемірство з боку Москви.

...Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігнорованими, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляються розуміти як гру, наполегливо визнаючи слова про незалежність за чисту монету (підкреслення мої — В.С.) і також наполегливо вимагаючи від нас проведення в життя літери конституції незалежних республік»²⁴.

Коментарі, як мовиться, зайві. Квітневий (1918 р.) випад Й. Сталіна був зовсім не прикрою випадковістю, а виразом свідомої позиції, якої він принципово дотримувався практично завжди.

І чи не найкраще розумів те М. Скрипник, який одним з небагатьох виступив проти сталінського курсу уконституювання СРСР, а заяви Генерального секретаря ЦК РКП(б) щодо боротьби проти проявів великодержавного і місцевого націоналізму недарма дуже образно найменував «подвійною бухгалтерією»²⁵.

Однак те все, та й багато чого іншого, що можна генетично пов'язати з відтвореними подіями, було ще попереду.

А тоді, навесні 1918 р. остаточна окупація України австро-німецькими військами створила принципово нову ситуацію, зумовила пошук лідерами більшовиків республіки шляхів організації повстанської боротьби в тилу ворога. Вирішальним чинником тут вбачалося утворення КП(б)У. Відтак партійно-радянське керівництво України, повернувшись до Таганрога, вважало мету Надзвичайного повноважного посольства досягнутою, місію вичерпаною і зайнялось розв'язанням інших нагальних проблем.

¹ Постановления и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украинской Народной Республики. — 1918. — № 82; Бош Е. Год борьбы. 2-е изд. — К., 1990. — С. 243–245.

² Скрипник М. О. Вибрані твори. К., 1991. — С. 93–94.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. 25.

³ Там само. — Арк. 67.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. 1, 1 зв.

⁵ Там само. — Арк. 2–5, 6, 7 зв.

⁶ Там само. — Арк. 26, 27.

⁷ Скрипник М. Вибрані твори. — С. 102.

⁸ Там само. — С. 97–98.

⁹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5. — М., 1974. — С. 356.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. — Арк. 20–23.

¹¹ Там само. — Арк. 35, 36, 51, 58, 65, 65 зв., 66, 66 зв.

¹² Там само. — Арк. 20.

¹³ Там само. — Арк. 54.

¹⁴ Там само. — Арк. 55.

¹⁵ Там само. — Арк. 59.

¹⁶ Там само. — Арк. 62–63.

¹⁷ Там само. — Арк. 82–101.

¹⁸ Там само. — Арк. 64.

¹⁹ Там само. — Арк. 57.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — Арк. 57 зв.

²² Там само.

²³ Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 199.

²⁴ Скрипник М. Статті й промови. — Т. II. — Ч. 2. — Національне питання. — Харків, 1931. — С. 12; Солдатенко В. Ф. Назв. праця. — С. 118–140.